

שנואל דותן: הטראגדיה האשורית בעיראק ושאלת ארץ־ישראל

תולדות הקשרים בין היישוב העברי בארץ־ישראל המנדטורית לבין המיעוטים הלא־ערביים והלא־מוסלמיים במזרח התיכון, הן במישור קירבת האינטרסים והזדהות הרגשות והן במישור של מגעים גלויים ובעיקר סמויים, עדיין לא נחקרו שיטתית. כמו כן לא נחקרה די־הצורך מדיניות־החוץ הבריטית כלפי המזרח התיכון מתוך ראייה כוללת של עמדתה כלפי נושא זה של יחסי מיעוט ורוב באיזור בתקופה שמאז חדירתה המאסיבית אליו בסוף מלחמת־העולם הראשונה ועד קץ ההגמוניה שלה בשלהי שנות ה־40. משלושת קדקדיו של המשולש—רוב ערבי, מיעוט לא־ערבי ושלטון בריטי—שנמצאו בתקופה זו, ובעיקר בעיראק ובארץ־ישראל, בעלות האוכלוסיה המגוונת, במצב של תחרות, מאבק ולעתים גם ריב־דמים, נוטה ההיסטוריוגרפיה הבריטית הרשמית למחצה¹ להאשים פחות מכל את הראשון. אולם סיפור־המעשה, כפי שנגול ונראה ולו אך בעיניהם של אישי הממשל הבריטים בני הדור,² מעלה תמונה אחרת.³

סמיכות־הפרשיות בין גורל המיעוטים במזרח התיכון ובין הגורל היהודי הובלטה בציבוריות היהודית בעת מלחמת־העולם הראשונה, משנודעו ממדיה של הפורענות שבאה על בני המיעוט הארמני שבקיסרות העותומאנית. אולם נקודת־המוצא להזדהות היהודית עם פרשת הארמנים היתה "גלוּתית", מנקודת־ראותו של מיעוט יהודי נרדף. הזדהות זו לא היה לה כל קשר לשאלת ארץ־ישראל—היא גם לא היתה נחלתם של ציונים בלבד — והיא לא נגעה כלל לעובדת מציאותו של רוב ערבי באיזור. והנה, חוסר־ענין זה שגילו הציונים באפיו המגוון של המזרח התיכון מבחינה אתנית ולאומית נמשך גם בשנות ה־20, לאחר שהונחו יסודות לצמיחתו של יישוב עברי מפותח בארץ־ישראל. הן המנהיגות הציונית והיישובית, שהתקשתה להגדיר את טיבה של האוכלוסיה הערבית עמה נפגשה בארץ־ישראל, והן מבקריה מן החוגים הליברליים והמרקסיסטיים בציונות, ראו לנגד עיניהם אומה ערבית אחת, שהיא רוב מכריע באוכלוסיית המזרח התיכון, ושערביי ארץ־ישראל הם חלק ממנה.

אכן, דין היה שיתנו מעצבי המדיניות הציונית והיישובית דעתם על קיומם של מיעוטים לאומיים ואתניים חשובים במזרח התיכון, בעיקר בשנות ה־30, עם שהתפתחה התנועה הפן־ערבית, אולם הראייה המוגבלת לטווח קצר והצמידות למדיניות הבריטית בתקופה זו מנעו את התפתחותו של רגש הזדהות (שלא לדבר על חיפוש־דרך להתקרבות) עם אותם גורמים מזרח־תיכוניים חשובים—כורדים, דרוזים, ובעיקר מארונים—שעשויים היו לסייע למפעל ההתישבות בארץ־ישראל. בתנאים ששררו ביישוב בתקופת המנדט היתה ההזדהות עם גורלם של המיעוטים

במרחב תנאי-מוקדם להתפתחותה של אוריינטציה יישובית על מיעוטים אלה. למעשה, יש לראות בגילויי ההזדהות המאוחרים של היישוב המאורגן עם המיעוטים ביטוי ליראתו מפני הרוב הערבי שסביבו, אגב הבלטת גורלם של המיעוטים החלשים כנימוק מדיני במאבקו לקביעת עתידו המדיני. לעומת זאת היו טעמים נכוחים לכך שציונים מן הימין הקיצוני וציונים-לשעבר—כולם בעלי מורשת רביזיוניסטית—פיתחו בשנות התעצמותו של היישוב בתקופת מלחמת-העולם השניה אוריינטציה על המיעוטים הגדולים שבאיזור כבעלי-ברית אפשריים נגד מגמותיה של תנועת פן-ערב. בכך אולי ניסו להעתיק לתנאי האיזור את שיטתו של ז'בוטינסקי למציאת בעלי-ברית בקרב המיעוטים הלאומיים ברוסיה הצארית⁴ ובקרב מדינות אירופה המשופעות ביהודים בשנות ה-30.⁵

את דיוגנו במאמר זה, המבקש לשמש מעין פתיחה למחקר מקיף בנושא הקשרים בין היישוב העברי למיעוטים אחרים באיזור, נמקד בבירור הקשר בין הצעדים שנקטו הבריטים לפתרון הבעיה האשורית בעיראק ושאלת ארץ-ישראל, נושא שעדיין לא זכה לכל סקירה בשפה העברית ועדיין לא נחקר על-פי התעודות הבריטיות. ראוי הוא שנעסוק בו במלאת ארבעים שנה לטבח שעשה הצבא העיראקי במיעוט האשורי. טבח זה בארץ ערבית ראשונה שזכתה לעצמאות מדינית לאחר מלחמת-העולם הראשונה, היה המאורע המדיני הראשון שיצר קשר רגשי אם גם חד-סטרי במסיבות של אז בין היישוב העברי למיעוטים באיזור, שכאמור שימש בסיס לנסיונות התקרבות מאוחרים יותר, בשנות ה-40.⁶

עד מלחמת-העולם הראשונה חיו האשורים הגסטוריאנים באיזור הררי בדרום-מזרח תורכיה, צפונית-מערבית לארץ-הנהריים. כעם נוצרי, יוצא-דופן וקטן—מספרם לא עלה, כנראה, מעולם על 100,000 נפש—נאלצו האשורים, דוברי ניב ארמי-סורי, למצוא מסתור מפני שכניהם הכורדים והתורכים המוסלמים בכפרים נידחים בין הנקיקים של הרי-כורדיסטן. להלכה היו האשורים נתיני תורכיה; למעשה היו עדה לאומית-דתית ריבונית שבראשה פטריארך-קאתוליקוס בעל תואר עובר בירושה, "מר שמעון", ששימש להם מנהיג דתי-מדיני כמין "אתנארך".

בתחילת מלחמת-העולם הראשונה הורע מאד מצבם של האשורים, שנחשדו באהדה לבעלות-הברית, עם התקרב החזית הרוסית לכפרי מולדתם, על פרשת הגבולות בין תורכיה, צפון ארץ-הנהרים ואיראן. במאי 1915 קיבלו נכבדים אשוריים הבטחות לסיוע רוסי אם יתמרדו; הם תקפו עמדות תורכיות מבודדות בפאתי אנאטוליה, אולם התקוות שתלו האשורים בסיכויי מפלגתה הקרובה של תורכיה נכזבו, ועם חידוש המיתקפה התורכית בחזית האסיאתית-הצפונית בשלהי 1915 נאלצו האשורים המבוהלים, שסבלו אבידות כבדות בנפש וברכוש מידי חיילים תורכים ובלתי-סדירים כורדים, לנטוש את כפריהם ולגדוד מזרחה, אל מעבר לגבול האיראני, למקום בו עשו מומחים רוסיים מאמצים להקים צבא אשורי וליצור קשר בינו לבין מתנדבים ארמנים וכורדים.⁷ בסתיו 1917 הגיעו למחנה האשורי, ליד אגם-אורמיה, משלחות צבאיות בריטית וצרפתית; אחד מחברי המשלחת הבריטית, הקפיטן

ג. פ. גרייסי, נועד בדצמבר 1917 עם נכבדים אשוריים. לפי זכרון-דברים מן השיחה, שנרשם בתחילת 1918, בידי שני אישים אשוריים, הבטיח גרייסי כי בעלות-הברית תענקנה את חסותן לאשורים. הדעת גותנת שבתורת קצין זוטר לא הרחיק גרייסי לכת עד כדי להבטיח עצמאות מדינית לאשורים,⁸ אבל דומה שהללו, בני עדה מזרחית נחשלת, שראו עצמם קרבנותיה של מלחמה בה השתתפו לצדן של בעלות-הברית המנצחות, מצאו בדבריו יסוד לתקוה כי יצליחו להקים ישות לאומית אשורית עם תום המלחמה.⁹

חלק מן האשורים שיתף פעולה בשלהי המלחמה עם הרוסים ה"לבנים" במלחמתם נגד המהפכה הבולשביט, אולם הרוב אימץ לו אוריינטציה על בריטניה; אלפים מהם שירתו ב-1918 בצבא הבריטי, בעיקר במסגרת של כוחות-עזר. לפעילות קרבית זו היו גורמים אחדים: (א) המסורת המפוארת של האשורים כלוחמים מצטיינים; (ב) איבתם לתורכים ורצונם לחזות במפלתה הקרובה של תורכיה; (ג) רצונם לחייב את ממשלת בריטניה לגמול להם לאחר המלחמה; (ד) היעדר מקורות-מחיה במקומות מושבם החדשים.

פעילות זו של האשורים היו לה כמה וכמה תוצאות: ראשית, רבים מבני-עמם, שנותרו בתחומי שליטתו של הצבא התורכי, נטבחו, והבריטים נאלצו להעניק את חסותם לנותרים שנמלטו אל גבולם; שנית, רבים מן הלוחמים האשורים, שזכו לאימון ולציוד בריטיים, התמידו בשירות הצבאי גם לאחר המלחמה; הם מילאו למעשה תפקיד של שוטר קנאי, החושש מפני הרוב הערבי והתלוי בבריטים לבדם, שהירבה בפעולות של דיכוי חבורות פורקי-עול ושוודדים—דרך-כלל כורדים—בצפון עיראק; ובאחרונה, כוחם הקרבי של האשורים, שעלה הרבה על שיעורם באוכלוסיית עיראק, עורר חששות בלב השלטונות העיראקיים בשנות ה-20 ובעיקר בתחילת שנות ה-30, ועם זאת שימש כלי בידי ההנהגה האשורית במאבקה להבטחת עתידם המדיני.

ב-1919, לאחר הטרדות והמוראות של המלחמה בה נספו הרבה אלפי אשורים, שהו כ-50,000 מהם במחנות-פליטים בצפון עיראק כשנתיים. פעמים אחדות עשו השלטונות הבריטים בעיראק נסיונות לפרק את מחנות-הפליטים, אולם על אף תנאי הדיור והתברואה הקשים סירבו האשורים לצאתם. שני טעמים היו לכך, אחד אובייקטיבי—היעדר מקורות תעסוקה בעיראק—ואחד סובייקטיבי, והוא רצונה של המנהיגות האשורית, שפירשה את הקמתם של מחנות-הפליטים לא כביטוי לגישה הומאניטארית אלא כאות להתחייבות מדינית בריטית,¹⁰ לקיים בעיה אשורית "פתוחה" כל עוד לא נקבעו הגבולות המזרחיים של תורכיה בועידת-השלום.¹¹ במיוחד ביקשה המנהיגות האשורית להביא את ממשלת בריטניה ואת חברי-הלאומים להכריז על חבל האקיארי, בדרום-מזרח תורכיה, כעל תחום אשורי ריבוני בחסות בריטית.¹² רק כמה אלפי אשורים, שמוצאם היה מאזורים פנימיים בתורכיה, שלגביהם ודאי היה כמעט לגמרי שיהיו חלק מן הריפובליקה התורכית, הסכימו להתישב קבע בכפרים באזורי מוצול ודוהוק, שהיו תחת שלטון בריטי.

תוואי-הגבול העיראקי-התורכי, שהוצע על-ידי מועצת חבר-הלאומים ב-1923 ולבסוף אושר על-ידי ממשלת תורכיה ב"חווה אנקרה" מיוני 1926, הפריד בין רבבות אשורים לבין כפרי מולדתם. מועצת חבר-הלאומים קיבלה למעשה את תביעת האשורים להתישבות הומוגנית על הקרקע, אך מיאנה לקבל את תביעתם לתיקוני-גבול ממשיים בין תורכיה לעיראק לטובת זו האחרונה.¹³ חבר-הלאומים לא שעה לדברי הנציג הבריטי שאין בעיראק שטח מספיק להתישבות אשורית הומוגנית וכי יש לצרף את חבל האיכארי לעיראק, שאם לא כן אין טעם לפנות לשלטונות הבריטיים בבקשה לסייע להתישבותם של האשורים בצפון עיראק.¹⁴ בשלהי שנות ה-20 היו האשורים שרויים בדכאון ובמבוכה. בשל תביעתם העקשנית לקבלת מעמד אוטונומי התפשט הלך-רוח אנטי-אשורי אף מחוץ למוסדות השלטון והטביע את חותמו על החיים הפוליטיים והציבוריים בעיראק. אל גורמי המבוכה מבחוץ התלוותה אווירת-משבר חמורה מבית. ארבע סיבות היו למשבר:

- א. עם המעבר לעיראק בשלהי מלחמת-העולם הראשונה נחלשה והלכה המסגרת השבטית האשורית, והתרבו בקרב האשורים פורקי-עול וסיכסוכים על רקע של אי-ציות להנהגה המסורתית בראשותו של "מר שמעון";
- ב. שלטונות עיראק החלו בשנים אלו במסע שיסוי בין המיעוטים בצפון הארץ לבין עצמם במטרה להחלישם ולהגביר את תלותם בבגדאד, ובמיוחד הוסתו הכורדים נגד האשורים. לנכבדי הכורדים נאמר כי תביעתם של האשורים להתישבות הומוגנית מכוונת למעשה להביא לידי גישולם של אוכלוסים כורדים ולישב תחתיהם פליטים אשורים;¹⁵
- ג. לאחר שנמצאו אוצרות נפט עשירים באזורי מוצול וכרפוך החלו השלטונות העיראקיים לתבוע מן הצבא הבריטי לצמצם את מספר החיילים האשוריים בצבא, בנימוק שהם יסוד בלתי-נאמן ושמספרם מופרז בהשוואה לשיעורם באוכלוסיה הכללית;¹⁶
- ד. ממשלת עיראק פירסמה כמה פעמים—אמנם בלי לנקוט אמצעים כלשהם—על כוונתה לפזר את האשורים ברחבי הארץ ועל רצונה לנהל משא-ומתן עם ההנהגה האשורית על מציאת קרקעות מתאימים להתישבות אשורית.

עמדתה של ממשלת עיראק בסוגיה זו נהירה למדי. היא הוציאה את השאלה התחוקתית-הטריטוריאלית מגבולותיו של כל משא-ומתן עיראקי-אשורי. עם דחיית התביעה האשורית לאוטונומיה על בסיס טריטוריאלי נשאר המשא-ומתן בענין קרקעות ויישובן מסגרת יחידה לדיון, אולם מנקודת-ראותם של האשורים תוארה מסגרת זו כמטעה הואיל וממשלת עיראק לא היתה מוכנה להעניק סיוע כספי להכנת סקרים גיאוגרפיים-כלכליים על מצב האדמות הפנויות בעיראק והנתונים הסטטיסטיים שפירסמה על מספר האשורים מחוסרי-הקרקע היו מועטים בהרבה מנתונייהם של האשורים והבריטים כאחד.¹⁷

גורם חשוב בהתחזקותו של אי-האמון שרחשו האשורים לעיראקים נבע מהתערבותה של ממשלת עיראק בענייניה הפנימיים של העדה האשורית, ובעיקר בשל נסיונה לתקוע טריז בין השבטים האשוריים. הממשלה, שפעלה כנראה בעצה אחת עם השגרירות הבריטית, חשבה כמדומה כי תהליך התפוררותה של המסגרת השבטית

האשורית מאפשר להעתיק את המתיחות אל העדה האשורית פנימה וליצור סיכסוכים פנימיים בקרבה, על-מנת לעורר אופוזיציה פנימית להנהגה האשורית של אז ולעשותה תלויה בגורמים העיראקיים.

מדיניות זו של "הפרד ומשול" בין המיעוטים השונים לבין עצמם ובתוכם נבעה מכך שהמדינה העיראקית נוצרה בלי כל תכנית להתאים את מדיניותה ואת שיטותיה כמדינה ריבונית למבנה ולשיטות של מדינה רב-גונית מבחינה אתנית. אכן, עובדה זו היתה פועל-יוצא מן העמדה הערבית הבסיסית ומן הדוקטרינה הבריטית, שנתקבלה על דעתו של חבר-הלאומים, לגבי אפיין הערבי של ארצות האיזור. כמו כן לא ניסו הגורמים העיראקיים המוסמכים אף לא ממשלת בריטניה ונציגיה ב"שטח" כלל להקדים מחשבה למעשה באשר לטיב היחסים המוסדיים הרצויים בין מנגנון המדינה העיראקית לבין המסגרת האוטונומית הנבדלת של המיעוטים.

צד מורכב זה קשור בתמורות שחלו במדיניות הבריטית כלפי המזרח התיכון בשלהי שנות ה-20. עיון במדיניותה של בריטניה בתקופה זו מלמד על מידת ההשפעה שנודעה לשיקולים אסטרטגיים בריטיים בקביעת המדיניות בדרג הדיפלומטי. אפשר לומר שתמורות בתפיסה האסטרטגית וגישה פראגמטית כאחת גרמו שינויים ערכיים ביחסם של הדרגים הבריטיים השונים, בלונדון ובמזרח התיכון, אל המיעוטים שבמרחב, וכן החריפו את הניגודים בין מיעוט לרוב באיזור.

מאז השתלטו הבריטים על קפריסין ועל מצרים, בין 1878 ל-1882, ניסו מעצבי המדיניות הבריטית במזרח התיכון להבטיח את האינטרסים של הקיסרות בדרך של שליטה ישירה על אחדות מארצות האיזור. נסיון זה חייב לעתים לרסן התפרצויות לאומיות על-ידי דיכוי מזה ועל-ידי ויתורים מזה. במשחק-כוחות זה נודעה חשיבות מסוימת לכמה מן המיעוטים הלאומיים האתניים שבמרחב. משלהי שנות ה-20 והלאה ניסו מעצבי המדיניות הבריטית להמיר את שיטת השליטה הישירה במדיניות המעדיפה שלטון עקיף המבוסס על חוזים עם מעמדות שליטים. מגמה זו היתה בבחינת אות-אזהרה לכל המיעוטים הלא-ערביים והלא-מוסלמיים בארצות שהיו עד אז תחת שלטונה של בריטניה, ובעיקר בעיראק ובארץ-ישראל,¹⁸ ובמסיבות החדשות פחתה חשיבותם לאינטרסים הבריטיים.

שנת 1929 היתה שנת מפנה בתולדות האשורים בעיראק: בלא להינעץ קודם במיעוטים, שהיו כרבע מן האוכלוסיה הכללית בארץ זו, הודיעה ממשלת בריטניה על ביטולו הקרוב של המנדט הבריטי. הודעה זו עוררה את בעיית המיעוטים בעיראק בכל חריפותה, והמיעוטים השונים—ובראשם האשורים—החלו לנהל תעמולה נגד מגמתה המוצהרת של ממשלת בריטניה.¹⁹ בתוך השאר טענו האשורים כי ערביי עיראק אינם בשלים לעצמאות מדינית וכי יציאה הבריטים תספן את המיעוטים הלאומיים.

בשלביו הראשונים של הסיכסוך המתחדש אפשר להינכח במגמה בולטת של הרחבת בסיסם של הצדדים המסוכסכים ובנטייתם לפעול בכמה וכמה מישורים. פעילות מקבילה זו של גורמים אחדים בכל אחד מקדקי המשולש—רוב ערבי, שלטון בריטי,

מיעוט לא-ערבי—יצרה חלופות (אלטרנטיבות) אחדות לפעולה ועוררה ניגודים בין רכיבים שונים של אותו קדקוד של סיכסוך. מן הצד הערבי מלמדים המסמכים הבריטיים על ניגוד גובר בין עמדותיהם של המלך פייצל ושל וזיריו.²⁰ אגב השקפה-לאחור אפשר לומר שאחד מגורמיה הישרים של הטראגדיה האשורית בשנות ה-30 היה חולשתו של השלטון המרכזי בבגדאד והבקיעים הפנימיים שנבעו במדיניותו. מעייניו של המלך פייצל היו נתונים בראש וראשונה למדיניות-החוץ; מתוך כך ביקש להבטיח את חתימת ההסכם האנגלו-עיראקי ואת הצטרפותה של עיראק, כמדינה ערבית ראשונה, לחבר-הלאומים, על-מנת לבסס את מעמד ארצו במזרח התיכון ולעשות גרעין לאיחוד פדרטיבי של ארצות "הסחרון הפורה".²¹ מועצת-השרים העיראקית, לעומת זאת, על כל חילופי-האישים שחלו בה, נתנה דעתה בראש-וראשונה לשאלות-פנים, ובעיקר לניגוד בין המיעוט הסוני השליט לרוב השיעי הדומם וליחסים בין הרוב הערבי למיעוטים הכורדי והאשורי בצפון הארץ.²² במאבק זה על ההגמוניה בין המלך לשריו היתה יד המלך על התחלופה, אך נסיונו להבטיח שלום ב"חזית הפנימית" כדי לבסס את הופעתו ב"חזית-החוץ" עלה בתוהו.

קרע דומה הסתמן בנציגות הבריטית בעיראק. הדרג הדיפלומטי, וכן רוב היועצים האזרחיים, סמכו ידם על התמורות באסטרטגיה של מדיניות-החוץ הבריטית; הם מיעטו לקיים קשרים עם בני המיעוטים בעיראק ועשו רבות להקמתו של מימשל עיראקי מרכזי חזק, בעל אוריינטציה על בריטניה. במיוחד יש לציין כי השגרירות הבריטית ניסתה למנוע קרע בין המלך לשריו, דבר שהיה מחליש עוד יותר את מעמדו של פייצל ואת החוגים הפרו-בריטיים. לכן נמנעה השגרירות מלעודד את המלך שיפעל בעצמו ביתר-תוקף למציאת הסדר בין הממשלה ובין האשורים. זאת ועוד: השגרירות ויועציה נמנעו מליוזם כל תכנית משלהם לפתרון הבעיה האשורית, ודיווחיהם ללונדון ביטאו בדרך-כלל התנגדות, שלא לומר איבה, לתביעות האשורים ולמנהיגיהם. לעומת זאת היתה עמדתו של הדרג הצבאי הבריטי סבוכה יותר. בין קציני הצבא הבריטיים לבין חייליהם האשורים—בודדים מהם עלו גם לדרגות קצונה—שררו יחסי-אמון לבביים בכל שנות העשרים; הפיקוד הבריטי, שלעתים נמצא נוקט מדיניות עצמאית, שלא על דעת הדרג הדיפלומטי, נמנע מלשעות לתביעות העיראקים לצמצם את מספר החיילים האשוריים בצבא, והוסיף לאמן את בני המיעוט האשורי ולאפשר להם לשאת נשק גם מחוץ למחנות.

בקרב האשורים תפסה אישיותו של "מר שמעון" הצעיר מלכתחילה את מקומה של ההנהגה הקולטיבית שקמה בעדתו בשלהי מלחמת-העולם הראשונה, לאחר מותו של "מר שמעון" הקודם והתערערות המסגרת השבטית. גישתו הקיצונית היתה כרוכה במידה רבה בנסיונו לכופף את רצונו על בני העדה כולה. מתוך כך נראה איך הצליח "מר שמעון" להרחיב את בסיס התמיכה בו גם אל הדרג האשורי הצבאי. עד קיץ 1931 התנהלו המגעים העיראקיים-הבריטיים-האשוריים בבגדאד, בדרג דיפלומטי בכיר. אולם מנקודת-ראותם של האחרונים נכשלו מאמצי-התיווך בשלושה

מישורים: ראשית, האשורים פירשו את חסר-הנכונות מצד הממשלה להכיר במנהיגותו המדינית של "מר שמעון" לא כפגיעה אישית אלא כנסיון להתחמק ממתן אוטונומיה לאשורים; שנית, הודעתה של השגרירות הבריטית כי ממשלת עיראק הכינה תכניות ליישובם של האשורים על הקרקע נתפרשה על-ידי האשורים, מצד אחד, כמסך-עשן בריטי, שתכליתו להסוות חוסר-מעש וחוסר-רצון מצד העיראקים והבריטים כאחד, ומצד שני—כהצעת תכניות שאי-אפשר לאשורים לקבלן, ושיעמידום אפוא בעמדת התגוננות.²³ ולבסוף, משלחת בריטניה בחבר-הלאומים לא השפילה להעלות את בעיית האשורים לפני מוסדות החבר בטרם יאשרו את צירופה של עיראק למוסד הבינלאומי.²⁴

את עמדתה של המנהיגות האשורית אפשר לשחזר רק מתוך קטעי האינפורמציה שהגיעו לידיעת השגרירות הבריטית בבגדאד. מתוך השדרים של השגרירות למשרד-החוץ בלונדון עולה נסיונו של "מר שמעון" לגייס נשק, לרתום את החיילים האשורים בצבא הבריטי לתכניותיו, ולהחריף בצורה מבוקרת את יחסיו עם השלטון-נות. בתקופה זו עדיין האמין "מר שמעון", כמדומה, כי בעיותיה הפנימיות של עיראק וחולשת השלטון המרכזי מחייבים מדיניות של הרתעה ואיום. לחץ-ההרתעה כוון גם כלפי הבריטים, והוא הצדיק את הדגשת מהימנותו במספר מוגבל של אולטימטומים רבי-רושם. עם זאת לא חתרה המנהיגות האשורית להתנגשות אלימה, כל עוד לא הובהרה כוונתה של ממשלת בריטניה. בשתי אסיפות סגורות אך רבות-משתתפים בהן נכחו קציני-צבא אשוריים, באוקטובר 1931 ובאפריל 1932, גובשו קווי-הפעולה לעתיד. האסיפות הניבו שני מסמכים שכללו אולטימטומים מקבילים. הראשון הופנה למועצת חבר-הלאומים ובו נאמר כי האשורים לא יסכימו להישאר בעיראק עצמאית, ולכן נדרש החבר לסייע במציאת שטח-ארץ פנוי היפה להתישבות אשורית הומוגנית. האולטימטום השני כוון לממשלת עיראק ולפיקוד הצבאי הבריטי בעיראק, ועיקרו היה חידוש התביעה למתן אוטונומיה לחבל אשורי נפרד בצפון הארץ.²⁵ השוואת שני המסמכים מלמדת על מגמתה של המנהיגות האשורית לקיים סיכסוך מבוקר, ועם זאת על התפכחותה לאור היחס העוין בו נתקלו מגישי העצומות האשוריות לחבר-הלאומים. "מר שמעון" אף ניסה לסייע, מנקודות-ראותו, לממשלת עיראק כאשר חידש ב-1932 את תביעתו לסיפוח חבל האקיארי לעיראק; הוא אף הביע נאמנות בשמו ובשם בני עדתו למלך פייצל אישית.²⁶

אולם חולשתו של המלך והימנעותה של השגרירות הבריטית בבגדאד מליטול עליה תפקיד פעיל בהשגת הסדר²⁷ עודדו את ראש-הממשלה החדש, רשיד-עלי אל-כילאני, להקשחת הקו, דבר שהתבטא א) במעצרו של "מר שמעון", בעת ביקור בבגדאד, בשל הימנעותו מהבעת נאמנות למדינה העיראקית, לא רק למלכה; ב) בקריאה ליצירת חזית כל-מוסלמית נגד "אויביה" של הארץ; ג) בכך שפוחות המשטרה לא ריסנו ולא מנעו התנגשויות בין-עדתיות בצפון עיראק.²⁸

סייגיה של הפעילות האשורית המבוקרת, כפי שעלו בתכניתו של "מר שמעון", נפרצו עם מעצרו. בלילה אור ל-23 ביולי 1933 חצו כ-1,500 אשורים מזוינים את

הגבול הסורי ונעצרו בידי השלטונות הצרפתיים. היה זה ביטוי אלים למורת-רוחם של האשורים ממעצרו של מנהיגם ומדחיית תביעותיהם לאוטונומיה, ועם זאת מעשה מפתיע נוכח העובדה שבצפון עיראק כבר החלו פעולות-איבה מצומצמות. דומה שהלוחמים סברו כי בנטשם את בני משפחותיהם ימריצו את הבריטים לפעולה. ואכן, השגרירות הבריטית הזדרזה ותבעה מאת ממשלת עיראק מתן ערבויות לשלומם של האשורים הנשארים, אולם אין זה מן הנמנע שממשלת עיראק ביקשה לנצל את המפנה בסיכסוך במטרה להביא ליציאת כל האשורים מעיראק. כאן המקום להטעים כי חציית הגבול הסורי התנהלה ללא-הפרעה מצד הצבא העיראקי; עם זאת הוגבר הצבא העיראקי ליד הגבול הסורי כדי להפריע את שובם של הלוחמים האשוריים. זאת ועוד: בשלהי יולי 1933 חלה הרעה מתמדת במצבם של האשורים בצפון עיראק שכן המימשל המרכזי שמט מידיו במידה רבה את הפיקוח על הסדר והמשמעת, ואפשר גם שהממשלה, שתלתה באשורים את קולר הקשיים הפנימיים שעמדה בפניהם, ביקשה לדחוף את הנותרים להגירה. מעשי-הטבח בצפון, שבמהלכם נרצחו כ-600 אשורים בלתי-חמושים בידי הצבא העיראקי ובידי כורדים בלתי-סדירים שקיבלו נשקם ממנו,²⁹ כפו את הבריטים לתבוע אמצעי-התגוננות מצד ממשלת עיראק במישור הדיפלומטי, ובתוך שאר דברים לחייב את הצבא להפסיק את פעולות הדיכוי. אולם במות פייצל ב-8 בספטמבר 1933 שוב הורע המצב; הבריטים, שחששו מפני חלל ריק מדיני בעיראק ומפני עלייתם של כוחות לאומניים אנטי-בריטיים, מיתנו את הלחץ וביטלו את תביעתם שהצבא העיראקי יגן על כפרי האשורים ויחליף את הקצינים האחראים לטבח.

החשש לגורל האשורים החיה את ההצעות—חלקן יזמות עצמיות וחלקן יזמות בריטיות³⁰—לפינוים מעיראק. לכאורה היתה שאלת הגירתם קלה-ביחס: מספרם היה מועט, רובם לא נולדו בעיראק והיו חסרי כל זיקה אליה; רבים מהם שירתו בצבא או עבדו במפעלי-הנפט, ורק מיעוטם היו עובדי-אדמה הרתוקים למקומם. אולם שני גורמים אוביקטיביים הקשו על המעבר: האשורים היו בטבעם הרריים המורגלים בחיים עדתיים אורגאניים, חסרי-מקצוע המתקשים להסתגל לכל איזור, ב-בזמן שהעולם עדיין עמד בעיצומו של השפל הכלכלי. אף שגורמים בריטיים חשובים כפנסיה האנגליקנית הודיעו על גכונות לסייע להגירת האשורים, הרי ממשלת בריטניה עצמה לא הקציבה סכומים למפעל זה אף לא כפתה על מושבותיה לקלטם.³¹ אלפי אשורים היגרו בכוחות עצמם לסוריה—בה הופסקה התישבותם עם השגת העצמאות ב-1936—ולאמריקה; רוב האשורים נשארו בעיראק, מתמידים בנאמנותם לבריטניה.³²

*

השוואה בין התזכירים של המיעוט האשורי ושל הסוכנות היהודית לוועדה האנגלו-אמריקאית³³ מבליטה את השוני במצבם ובגורלם של שני המיעוטים. כאן מיעוט דתי-אתני נחשל, שתקוותיו המדיניות נגוזו, וכאן מיעוט לאומי מודרני, אירופי

ברובו הגדול, העומד על סף השגת עצמאותו. הישוב העברי הציג עצמו כחלוץ של אומה נרדפת, השבה לארץ-מולדת שאין לה תחליף. מיעוט זה נהנה מסיועם של יהודי הפזורה ושל גורמים מדיניים חשובים בעולם, ונהגתו השפילה למצוא לה תומכים במוקדי-הכוח החשובים בעולם של אז. לעומת זאת היו האשורים מיעוט שהגיע לעיראק באקראי, שלא השתרש בה, ושהנהגתו חסרת הנסיון הפוליטי לא השפילה לפתח מקורות תמיכה מדינית וכספית מחוץ לתחומי עדתה, ולעתים קרובות שגתה בהערכת כוחה ובהבנת מניעיה של המדיניות הבריטית. נוסף על כך ייחדה אמנת המנדט הארץ-ישראלי את ארץ-ישראל משאר ארצות האיזור שתחת שלטון בריטי בסעיפיה הציוניים, שמנעו אפשרות לסיים את המנדט מיד. עם זאת היו כמה קווי-דמיון חיצוניים משותפים, שעוררו ענין אף דאגה במנהיגות ה"יישובית". סוף-סוף היו אלה ואלה כאחד מיעוטים בעלי אוריינטציה בריטית, שזכו להבטחות בריטיות בשלהי מלחמת-העולם הראשונה וניסו לממשן בשנות ה-20 וה-30, ושתביעותיהם המדיניות הדומות—זכות אוטונומית על בסיס טריטוריאלי³⁴—העמידון בעימות הן עם השלטון הבריטי והן עם הרוב הערבי-המוסלמי.

תגובת העתונות העברית על המאורעות בעיראק ב-1933 היתה בדרך-כלל מאוחרת ומאופקת מכמה טעמים: ראשית, מחשש פן תערער תגובה ציונית או יישובית, רשמית או אחרת, את מצבם של יהודי עיראק, על הרקע של התלקחות היצרים בעיראק ב-1933;³⁵ שנית, בשל הרצון למנוע מערביי ארץ-ישראל, שהודהו עם ערביי עיראק,³⁶ להוציא גזירה שווה מגורלם של האשורים בעיראק ולהחריף את מאבקם בציונות; ולבסוף, גם בשל גישתה המסוגרת של העתונות העברית³⁷—בקייץ 1933 עסקה כמעט רק בפרשת רצח ארלוזורוב ובבחירות לקונגרס הציוני הי"ח—שהיתה בלתי-מפותחת וחסרת-אמצעים, ולא היו לה כתבים בעיראק.³⁸

עם זאת הרי הדרג הפוליטי הציוני לא התעלם מן הפרשה, ובעיקר מצד עמדתה של המדיניות הבריטית וחולשת טיפולו של חבר-הלאומים בענין. לא מן הנמנע הוא שהטראגדיה האשורית בעיראק היתה מן הגורמים שהניעו את המנהיגים הציוניים לשאת-ולתת עם אישים ערביים בארץ-ישראל ובשכנותיה בשלהי 1933 וב-1934, אולם על עיצוב המדיניות הציונית ועל הנמקתה השפיעה בעיקר בעת חתירתה למדינת-חלוקה בעלת רוב יהודי, לאחר פרוץ המרד הערבי ב-1936.³⁹ המיחד את יחסי המיעוט והרוב בעיראק ובארץ-ישראל בתקופה שסקרנו הוא הפחד ההדדי ששרר בין כל הצדדים הנצים. האשורים פחדו להישאר מיעוט במדינה ערבית ריבונית, ופחד דומה הדריך את המדינות הציונית בתקופת המנדט; ממשלת עיראק חששה כי האשורים מבקשים להפר את הסדר הפנימי בארצם, כי הם יתנו שיעור מאלף בהעלאת תביעות קיצוניות לשאר המיעוטים בארץ, וכי כוונתם להקשות על השגת העצמאות או על מימושה וכן לקרוע שטחים מעיראק ולהפכם לתחום אשורי נפרד. הבריטים חששו כי המשך הקשר ההדוק ביניהם לבין המיעוטים במרחב יקשה על נסיונם לשלוט בדרכי-עקיפים במזרח התיכון.

הערות

¹ Survey International Affairs לאותן שנים, ובעיקר של 1934 (המתאר את פרשת דיכוי האשורים בעיראק שנה קודם-לכן), ושל 1936 (המתאר את המרד הערבי בארץ-ישראל). מחקרים בריטיים כעין-רשמיים אינם מזכירים כמעט את קיומם של מיעוטים במזרח-התיכון. ראה, למשל, *E. Monroe, Britain's Moment in the Middle East, 1914–1956* (London, 1963) (להבא F.O.)

² בארכיון משרד-החוץ הבריטי Public Record Office, Foreign Office, London נשמר חומר רב בנושאים אלה. על השיבות השימוש בחומר זה ראה ג. שפר, "ערב הסעודית ובעיית ארץ-ישראל בתקופת המרד הערבי 1936–1939", המזרח החדש 2(86), עמ' 137–151. ³ נסיון כוללני ראשון חשוב לבחון את המדיניות הבריטית בנושא זה, בעיקר על-ידי הצגת היריחים ועירעורים לגבי המחשבה האסטרטגית הבריטית כלפי המזרח-התיכון, אצל *E. Kedourie, The Chatham House Version* (London, 1970).

⁴ ז'בוטינסקי היה ממפתחיה של הטאקטיקה הציונית, שאושרה בוועידת-הלסינגפורס בנובמבר 1906 (ובמידת-מה הוגשמה דווקא בפולין שלאחר מלחמת-העולם הראשונה), שהיתה ביטוי להערכת המציאות המדינית ברוסיה הצארית רבת החטיבות האתניות. יוסף שכטמן, *זאב ז'בוטינסקי*, פרשת חייו, ספר ראשון (ת"א, 1956), עמ' 105.

⁵ שם, ספר שלישי (ת"א, 1959), עמ' 115–127.

⁶ הקשר בין בעיית האשורים בעיראק ושאלת ארץ-ישראל הובלט במפורש בשלב מאוחר-ביחס, בשני תזכירים שנמסרו בנפרד בידי אישים אשוריים ובידי באי-כוח הסוכנות היהודית לידי ועדת-החקירה האנגלו-אמריקאית לענייני ארץ-ישראל ב-1946. ע. קרליבך (עורך), *ועדת-החקירה האנגלו-אמריקאית לענייני ארץ-ישראל* (ת"א, 1946), עמ' 16–415 (התזכיר האשורי), עמ' 636–633 (תזכיר הסוכנות). שני התזכירים ביקרו את המדיניות הבריטית וגילו אי-אמון כלפי מידת הסובלנות שזכאי מיעוט מזרח-תיכוני לצפות לה מצד הרוב הערבי-המוסלמי בארצו. התזכיר הציוני העלה את המדיניות העיראקית כלפי האשורים כדגם למדיניות ערבית צפויה בארץ-ישראל, במקרה של הקמת מדינה ערבית, בעוד שהתזכיר האשורי טען כי מדינה יהודית בארץ-ישראל "תשמש גורם מסייע מוסרי עצום לאשורים". שני התזכירים תבעו, בנפרד, דרגות שונות של ריבונות לאשורים בצפון עיראק וליהודים בארץ-ישראל.

⁷ לפי סקירה היסטורית מפורטת של בעיית האשורים שהכינה שגרירות בריטניה בבגדאד בשביל משרד החוץ הבריטי, 12.10.1932, F.O.371/16884 E6229.

⁸ ב-1932, עם גבור המתיחות בין האשורים לבין שלטונות עיראק, כתב גרייסי, לבקשת משרד-החוץ בלונדון, את גירסתו לפגישה. כפי שטען גרייסי 15 שנה לאחר מעשה, רק הסביר בשעתו לנכבדים האשורים שעתיד עדתם מותנה בנצחונן של בעלות-הברית. F.O.371/16891 E5653.

⁹ באותו מסמך (ראה הערה 8) הזכיר גרייסי כי הבטיח לאשורים שיסייעם בקשריו האישיים בלונדון.

¹⁰ לעומת זאת טענו הבריטים כי לא מהם יצאה היזמה להצטרפות האשורים למלחמה, כי הם כבר הצילום מידי התורכים ואף הוציאו כספים רבים על אחזקת מחנות-הפליטים בצפון עיראק. דו"ח מסכם של מחלקת המזרח התיכון במשרד-החוץ 4.9.1933, F.O.371/16889 E5173.

¹¹ האשורים סיפקו נימוקים להתנגדות הבריטית לתביעת התורכים לסיפוחם של אזורי מוצול, בעלי הרוב הכורדי, לכורדיסתן התורכית. שם.

¹² תזכיר מסכם של מחלקת המזרח-התיכון (ללא תאריך), F.O.371/16881.

¹³ שם.

- ¹¹ דו"ח מחלקת המזרח התיכון, 4.9.1933, F.O.371/16889 E5173.
- ¹⁵ שדר השגרירות בבגדאד, 18.8.1933, F.O.371/16886 E4768, בשלהי שנות ה-20 נרצחו בצפון עיראק כ-100 אשורים, בלא שמבצעי הפשעים—כורדים ברובם—יובאו לדין.שם.
- ¹⁶ סקירת השגרירות בבגדאד, 12.10.1933, F.O.371/16894 E6229.
- ¹⁷ לפי טענות "מר שמעון" היו בעיראק 2600 משפחות אשוריות חסרות קרקע ופרנסה, מספר שעלה עשרת מונים על דיווחי העיראקים. שדר השגרירות ללונדון, 12.1.1933, F.O.371/16882 E4517/93.
- ¹⁸ טאלת עמדתם של הקופטים לגבי האפשרות של פינוי הפסיסים הבריטיים באזור-התעלה ראויה למחקר נפרד.
- ¹⁹ סקירת משרד-החוץ בשביל ראש-ממשלת בריטניה, 20.6.1933, F.O.371/16882 E3288.
- ²⁰ פייצל ניסה אמנם לטשטש לעתים את חילוקי-הדעות, שדר השגרירות מבגדד 6.8.1933, F.O.371/16884 E4401.
- ²¹ ראה סקירת התפתחותו של הרעיון הפן-ערבי, בצירוף בקורת חריפה על משמעותו הפוליטית ועל חלקם של הבריטים בטיפוחו, אצל E. Kedourie, *The Chatham House Version*, pp. 215—235.
- ²² סקירת השגרירות, 12.10.1933, F.O.371/16894 E6223.
- ²³ ב-12.7.1933 דיוחה השגרירות הבריטית למשרד-החוץ בלונדון על תכניתו של מומחה בריטי ליישוב האשורים. המומחה ציין כי השטחים שהציעה ממשלת עיראק אינם מתאימים להתישבות צפופה, אין בהם די מים, ואינם מתאימים לגדול בהמות. F.O.371/16882 E3788.
- ²⁴ רק בנובמבר 1932, שנה ומעלה לאחר הפנייה האשורת האחרונה לחבר-הלאומים, ולאחר שעיראק נתקבלה לחבר, דנה בנושא ועדת-המנדטים המתמדת, ולא מועצת חבר-הלאומים. ב-14.11.1932 קיבלה ועדת-המנדטים החלטה לפיה אין מקום להנהיג בעיראק אוטונומיה מינהלית לאשורים; הוועדה הביעה סיפוק לנוכח ההבטחה העיראקית כי תפעל ליישובם של האשורים. *Minutes of the 22 Session of the Permanent Mandates Commission*, pp. 374—5.
- ²⁵ סקירת השגרירות, 27.6.1932, F.O.371/16882 E3936.
- ²⁶ שם. אמנם "מר שמעון" תבע כי ממשלת עיראק תתחייב רשמית להכיר כי האשורים, שלא כשאר המיעוטים בעיראק, הם פליטים חסרי-בית שחבר-הלאומים הכיר בזכותם להתקבצות הומוגנית.
- ²⁷ מחלקת-המזרח במשרד-החוץ הבריטי נזונה רק ממקור השגרירות הבריטית, ולא יכלה, גם לא רצתה, לגבש טאקטיקה אחרת. אמנם דיווחו של מיופה-הכוח הבריטי בבגדאד מ-23.6.1933 כלל בקורת כלפי שני הצדדים, שתוארו כנוקשים וחסרי-גמישות. בשדר הבריטי נאמר כי ממשלת עיראק פועלת מתוך מניעים לאומניים קנאיים. לעומת זאת תואר "מר שמעון" כמי שמבקש לשמש קדוש מעונה לבני עדתו. F.O.371/16882 E3288.
- ²⁸ הוא-הוא בעל-בריתם של הגרמנים בימי מלחמת-העולם השנייה, לימים גיבור ה"מרד" של מאי-יוני 1941.
- ²⁹ רשיד עלי הורה לצבאו למנוע ביקורים של פקידים בריטיים ושל עתונאים בצפון הארץ. כן ציין שממשלתו לא תשא-ותתן עם הממאנים להכיר בשרותה. שדר מבגדאד, F.O.371/16883 E4356. שדר מבגדאד, 17.8.1933, F.O./16886 E4787. 315 גוויות, מהן 20 של נשים וילדים, שנמצאו במרחק שלושה ק"מ ממפקדת המחנה העיראקי הצפוני בזימל. כן נמסר שם שמפקד המחנה העיראקי הצפוני, הגנרל בפר צדקי, הורה לאנשיו לירות ללא הבחנה בכל אשורי.
- ³⁰ יזמה אחת היתה, כפי הנראה, סובייטית. למשרד-החוץ בלונדון נודע כי ברית-המועצות מוכנה לקלוט את האשורים בארמניה הסובייטית ולהעניק להם חופש דתי מלא, כלארמנים.

סיכום משרד-החוץ, F.O.371/17834 E832 8.1.1934. לא מן הנמנע כי "מר שמעון" השתמש בהצעה זו כאמצעי-לחץ על בריטניה.

³¹ רק בגויאנה הבריטית נעתרו השלטונות לקלוט את האשורים, אולם התנאים האקלימיים והטופוגרפיים בה נמצאו בלתי-מתאימים. מתזכיר סיכום שהכין משרד-החוץ הבריטי בנובמבר 1941 מתברר שכל הדומיניונים והמושבות התחמקו מן ההצעה לקלוט את האשורים, רובם בנימוקים כלכליים. מעניין כי בתזכיר זה סווגה ארץ-ישראל כמושבה. עורך התזכיר ציין כי בה, ובקפריסין שכנתה, אין די קרקע והבעיות האתניות מרובות שם ממילא. F.O.371/27084 E7458

³² קרב-הגבורה שאסרו החיילים האשורים היה סיבה עיקרית לכשלון התקפתו של הצבא העיראקי על מחנה-חפניה בזמן מרד רשיד עלי אל-כילאני, מדפאם של האשורים שמונה שנים קודם-לכן. ראה תזכיר מ-1944 של מרשל-האוויריה סיר אדווארד אלינגטון, שתבע מממשלתו לגמול חסד עם האשורים. F.O.371/40073 E4387. ראה גם דיווחים מבגדאד מ-10.11.1941, שאשורים רבים נרצחו "בחדשים האחרונים" (כלומר לאחר שגילו נאמנות לבריטים בזמן המרד) בלא שהשלטונות ייחלצו לעזרתם. F.O.371/27084 E7410.

³³ ראה למעלה, הערה 6.

³⁴ על עמדת חלק מן המנהיגות הציונית לגבי פתרון החלוקה בשנים 34—1933 ראה ד. קארפי, "פעילותו המדינית של וייצמן באיטליה בשנים 1923—1934", הציונות, ב (ת"א, 1971), עמ' 177—194.

³⁵ עמדתו של המיעוט היהודי בעיראק כלפי הטראגדיה האשורית ראויה לבדיקה נפרדת. כאן נציין שעל רקע התלקחות היצרים בעיראק באו לידי ביטוי כמה גילויים אנטישמיים בשנים 34—1933. דו"ח השגרירות בבגדאד למשרד-החוץ בלונדון, 30.8.1934, F.O.371/20024 E5484.

³⁶ הזדהות זו נמשכה גם ב-1934, על רקע נסיונות הצרפתים לישב אשורים בסוריה, שנתקלו בהתנגדותו של "הגוש הלאומי" הסורי. אלי-דפאט 22.8.1934, פלשטין 11.9.1934.

³⁷ יוצא-דופן היה דווקא האור, שהיה למעשה בטאון חוקי של פ.ק.פ. ומשום כך הירבה לכתוב על נושאים ערביים יותר מן העתונות הציונית. העתון גרס כי חוגי האימפריאליסטים, המבקשים להוכיח שהעיראקים אינם בשלים לעצמאות, "מנפחים" את הפרשה. עם זאת התריע העתון על הטבח ב"מיעוט עלוב" בידי רוב ה"משוסה בידי מנהיגיו", וטען שתהלוכת-הנצחון של הצבא בחוצות בגדאד מבקשת לעורר אשליה כאילו יש לעיראק צבא משלה וכאילו צבא זה נלחם באויביה של עיראק. האור 14, 31.8.1933.

³⁸ הארץ מיום 3.8.1933, שמסר כי המלך פייצל חזר משוייץ לעיראק (בדרך ארץ-ישראל), העלה את הסברה כי השיבה המפתיעה נגרמה בשל קשיים בהשגת מימון בריטי לצינור-הנפט לחיפה. רק במשפט אחרון ציין כי אפשר גרמה לכך "גם מרידתם החדשה של האשורים". עם זאת יצוין שבעיקר נמנעו מלעסוק מפחד הבלטת הפרשה, ומשום כך גם לא נטלו מן העתונות הבריטית.

³⁹ ראה שתי סקירות של המחלקה המדינית של הסוכנות, שתיארו את הפרשה מתוך גישה רטרואספקטיבית חד-צדדית, ילקוט המזרח התיכון, 23, נובמבר 1937, ע' 26, שם, מס. 26, מרס-אפריל 1938, עמ' 9—12. והשווה מ. שרת, יומן מדיני (ב) (ת"א, 1972), ע' 330; בן-גוריון, במערכה ב (ת"א, 1957), ע' 13.